

EEN GRAAFSCHAP ACHTER DE DUINEN

Dat wil ic hier doen weten
Wie die lande hadden beseten
Hier te voren in ouden tiden

(Rijmkroniek van Holland, vs. 23-25)

E.H.P. CORDFUNKE

EEN GRAAFSCHAP ACHTER DE DUINEN

.....
**Het ontstaan en de vorming van
het graafschap Holland [850-1150]**
.....

WalburgPers

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van J.E. Jurriaanse Stichting, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en Boekenfonds Elisabeth Grent / F.J.A.M. van der Helm.

Afbeelding omslag

Vorstelijk jachtvermaak omstreeks 1050. Afbeelding op het tapijt van Bayeux.

Omslagontwerp

Henk Wals, Lauwers-C, Nijmegen

Ontwerp binnenwerk

Marijke Maarleveld, ViaMare, Zutphen

© 2018 E.H.P. Cordfunke, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2018 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462493407

NUR 680

Inhoud

Voorwoord	6
1 Inleiding	9
2 Graaf Gerulf	23
3 Van koninklijke ambtenaar tot landsheer	31
4 Dirk I en de ‘kerk van Egmond’	36
5 Tussen Egmond en Essen	45
6 Drie generaties Dirk?	51
7 Dirk II	57
8 De abdij van Egmond	63
9 Expansie naar het zuiden het oosten	71
10 De sicconiden legende	91
11 Van West-Fries naar Hollands graafschap	95
12 Terugblik	109
Noten	113
Literatuur	123
Lijst van gebruikte afkortingen	129
Register	131

Voorwoord

Het ontstaan van het graafschap Holland heeft vele generaties historici bezig gehouden. Over de periode waarin het graafschap ontstond, ruwweg van 850-1150, zijn betrekkelijk weinig schriftelijke gegevens beschikbaar. Dit deed de Groningse hoogleraar I.H. Gosses in 1914 verzuchten: 'Wanneer men zich begeeft aan de studie der oudste geschiedenis van het graafschap Holland, mag men niet verwachten nog groote vondsten te zullen doen.' Niettemin bleek het telkens weer mogelijk een stukje van de legpuzzel die de ontstaansgeschiedenis vormt, op te duiken. Bovendien hebben sinds Gosses deze verzuchting deed, tal van 'hulpwetenschappen' een uiterst belangrijke aanvulling op de bestaande kennis gegeven. Dit geldt met name voor de archeologie, de historische geografie en de natuurwetenschappen. Of, zoals de Franse mediëvist Duby het in 1991 verwoordde: 'Zodoende blijft de middeleeuwse geschiedenis jong, dank zij de stimulans die ze van aangrenzende vakgebieden ondervindt.'

Ik heb in dit boek geen uitputtende studie over de vele facetten van het ontstaan en de vorming van het graafschap Holland willen schrijven. Mijn doel was eerder om door middel van een analyse van het vele, vaak weinig toegankelijke materiaal – niet alleen in kronieken en jaarboeken maar ook in de nog steeds toenemende stroom van publicaties over de vroegste Hollandse geschiedenis – tot een synthese te komen. Daarbij was niet te ontkomen aan het feit dat soms, op basis van dezelfde gegevens, verschillende interpretaties mogelijk zijn. Want geschiedenis is geen wiskunde en 'aantoonbare bewijzen' zijn vaak moeilijk te leveren, zeker voor een periode als de vroege middeleeuwen waarin het schriftelijk bronnenmateriaal schaars is.

Dit boek is het resultaat van een decennia lange ‘Tocht door de middeleeuwen’ – de titel van een door Georges Duby gepresenteerde tv-documentaire –. Op mijn pad heb ik velen ontmoet die mij hebben geholpen, geïnspireerd dan wel raad of kritiek hebben gegeven. Allen dank ik op deze plaats van harte.

E.H.P. Cordfunke

De kerngewesten in Midden-Nederland in de vroege middeleeuwen (naar Heidinga, 1986).

1

Inleiding

Het begin der Nederlandsche geschiedschrijving ligt voor altijd verborgen achter de vale nevelen van het wijde Friesche land.' Het was Jan Romein die deze beladen zin in 1932 schreef in de inleiding op zijn *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen*.¹ 'Want', zo stelde hij, 'in Friesland moet het begonnen zijn: het oudste centrum van onze beschaving.' Als voorbeelden noemde hij Bernlef, de blinde bard uit Groningen, Liudger die hem bekeerde, en de Utrechtse domschool, een stichting van Willibrord en gevormd naar Angelsaksisch model. De Utrechtse domschool had tot ver buiten Utrecht een grote vermaardheid.

De genoemde voorbeelden dateren uit de achtste eeuw, de periode van onze geschiedenis die in de vorige eeuw nog wel met de term 'duistere middeleeuwen' werd aangeduid. Een periode ook waarin de beeldvorming grotendeels werd bepaald door kloosterlingen die in hun kronieken en annalen een op zijn minst weinig objectief beeld van hun tijd gaven. Hun kijk op de wereld buiten de kloostermuren was niet alleen verkregen uit de tweede of derde hand, maar was bovendien sterk moralistisch gekleurd. Bovendien waren deze geschriften vóór 1950 weinig toegankelijk door het ontbreken van moderne, kritische uitgaven, ondanks pogingen daartoe vanuit geleerde genootschappen in de periode 1850-1959.²

Na 1950 veranderde het historische landschap in ons land volledig. De geschiedenis van ons verleden, vooral die van de middeleeuwen, kwam tot leven, enerzijds doordat moeilijk toegankelijke bronnen werden ontsloten voor een groter publiek, anderzijds, doordat moderne audiovisuele middelen de overdracht van kennis op een aantrekkelijke wijze mogelijk maakten. Parallel met deze ontwikkelingen op historisch gebied, droeg het archeologisch onderzoek dat na 1950 een grote vlucht

nam, feitelijke kennis over het dagelijks leven uit dit verleden aan. De 'duistere middeleeuwen' verdwenen achter de vale nevels en daarvoor in de plaats kwamen de 'gouden middeleeuwen' tevoorschijn.³

Friesland, waar het in de achtste eeuw 'begon', omvatte het hele kustgebied van het Zwin tot aan de Weser, in het noorden van Duitsland. Het kustgebied van het huidige Holland en Zeeland werd aangeduid als West-Frisia, ter onderscheid van het huidige Friesland en Oost-Friesland, een driedeling die al in de onder Karel de Grote opgestelde *Lex Frisionum* voorkomt. De bewoning was niet gelijkmatig over dit Friese gebied verdeeld, maar was geconcentreerd in 'kerngewesten' die door water van elkaar waren gescheiden. In het huidige Friesland waren dat Westergo en Oostergo die door de Middellzee waren gescheiden. Archeologisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat in de zevende en achtste eeuw een elite van lokale machthebbers er kon beschikken over kostbare goederen die deels via internationale handelscontacten waren verkregen, deels lokaal waren vervaardigd.⁴ Door schenking van luxe goederen, prestigieuze gouden sierraden, vaak ingelegd met almandijn of granaat, en gouden munten, wisten lokale machthebbers hun volgelingen aan zich te binden. Grote opgravingen, onder meer op de 'koningsterp' van Wijnaldum (in Westergo) in de jaren 1991-1993,⁵ hebben het inzicht in de samenleving van die tijd sterk verdiept. Noordelijk Westergo lijkt het kerngebied van de verspreiding van goudvondsten in het terpengebied te zijn geweest. Maar niet alleen het aantal, maar vooral het exclusieve karakter van de aangetroffen vondsten kan wijzen op de 'uitzonderlijke' positie van Westergo als politiek machtscentrum.⁶ In politiek, sociaal-economisch en religieus opzicht was de Friese samenleving sterk verweven en zeker niet te vergelijken met onze huidige samenleving.

In West-Frisia lag het anders dan in het Friese terpengebied. Hier geen terpen in een kwelderlandschap, maar een smalle bewoonbare kuststrook met bewoning op de duingronden en de oeverwallen van kreken en rivieren; de uitgestrekte veengebieden achter de duinen waren nog niet ontgonnen.⁷ Maar als mondingsgebied van Rijn, Maas, Waal en Schelde was het van grote betekenis voor de doorvoerhandel. De Friese expansie naar het formeel onder het gezag van de Franken staande rivierengebied bereikte onder de Friese koning Radbod zijn grootste omvang. Al omstreeks 630 was er in Dorestat, gelegen op

de splitsing van Kromme Rijn en Lek, een ontmoetingsplaats voor handelaren. Dit centrum zou in de achtste eeuw uitgroeien tot een omvangrijke handelsnederzetting op een knooppunt van handelsroutes over heel Noord- en West-Europa. Utrecht was in de zevende eeuw de zetel van de Friese koningen Aldgisl en Radbod. Na de dood van laatstgenoemde in 719 kwamen Utrecht en Dorestad definitief in Frankische handen.

Met de verovering van de kuststreek door de Franken na de dood van de Friese koning Radbod werd niet alleen het hofstelsel voor de exploitatie van de landbouwgronden ingevoerd, maar kwam ook een indeling in gouwen tot stand. De gouwen werden bestuurd door koninklijke ambtenaren, veelal leden van de inheemse elite. Zij droegen de titel *comes* (graaf) maar zij waren geen bezitter van hun graafschap. Zij waren verlengstukken van de koninklijke macht in hun ambtsgebied, de gouw (*pagus*). In de koningsoorkonden uit die tijd werden plaatsaanduidingen gegeven met een standaard formule waarin de naam van de gouw was opgenomen, bijvoorbeeld: *in Frisia, in pago Kinhem, in villa N*. De naam Kinhem (Kennemerland) duikt voor het eerst op in de eerste helft van de achtste eeuw. De karolingische hofmeier Karel Martel schonk toen – tussen 720 en 739 – de villa Adrichem (bij Velsen), *in Fresia, in pago Kinheim super fluvium Velisena*, aan de missionaris Willibrord.⁸

Dit was het decor waar tegen zich vanaf het midden van de negende eeuw het ontstaan afspeelde van het graafschap dat pas vanaf het einde van de 11e eeuw Holland werd genoemd. De bewoners noemden zich Friezen en het nog nameloze graafschap werd aangeduid als West-Frisia. De gouw Kennemerland – de bakermat van het geslacht dat meer dan drie eeuwen over Holland en Zeeland heerste – was in de vroege middeleeuwen nog slechts een smalle strook bewoonbare grond waarvan de begrenzing vaag was en samenviel met natuurlijke grenzen, zoals waterlopen of bosrijke gebieden. Op de hoger gelegen zandgronden achter de duinen en op de oeverwallen van de talloze natuurlijke wateren die het gebied doorsneden, vond de bewoning plaats.

Het gebied werd in het westen begrensd door de Noordzee waarbij de kustlijn enkele kilometers verder westelijk in zee lag. De oostelijke grens werd gevormd door een uitgestrekt veengebied dat vanaf de 10e eeuw werd ontgonnen. De noordelijke grens van de gouw Kennemerland –

De legendarische koning Radbod, zoals een 17e-eeuwse tekenaar hem zag (uit P. Winsemius, *Chronique*, 1622).

tevens de zuidelijke grens van de gouw Texel – moet bij de Zijpe worden gezocht, naar De Cock aannemelijk heft gemaakt.⁹

De zuidgrens werd gevormd door de *Suithardeshaga* (het bos van Swithard'), een bosrijke grenstrook tussen (het latere) Rijnland en Kennemerland, evenwijdig aan de Oude Rijn en ter hoogte van Hillegom.¹⁰ Deze naam komt voor in de nog te bespreken koningsoorkonden van 889 en 922.